

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх прав
Факультет № 6
Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни *«Правознавство»*
вибірковий компонент
освітньої програми *бакалаврського* рівня вищої освіти
125 кібербезпека (безпека інформаційних та пошукових систем)

за темою – «Поняття права та його ознаки»

Харків
2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 25.09.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 5 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол № 8 від 22.09.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін (протокол № 8 від 18.08.2023).

Розробники:

1. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук **О.Є. Железов**.
2. Викладач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук **К.М. Гуртова**.

Рецензенти:

1. Завідувачка кафедри публічного та приватного права Державного біотехнологічного університету кандидат юридичних наук, доктор економічних наук, доцент **Т.В. Дуюнова**.
2. Завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор **О.П. Гетьманець**.

План лекції

Вступ

- 1.Поняття, ознаки та функції права.
- 2.Правотворчість.
- 3.Систематизація нормативних актів.
- 4.Місце й роль права в системі соціальних норм.
- 5.Правова система та система права.
- 6.Загальна характеристика основних галузей права України.

Рекомендована література

Основна

- 1.Теорія держави і права : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2018. – С. 436;
- 2.Теорія держави і права : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. – С. 416;
- 3.Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копецьківа. Київ : Юрінком Інтер, 2017. – С. 320;
4. Каткова, Т.Г. Теорія держави і права : навч. посіб. у визначеннях і табл. / Т.Г. Каткова. - Х. : Право, 2014. – С. 96;
5. Крестовська, Н.М. Теорія держави і права: Підручник. Практикум. Тести : підручник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва. - Київ : Юрінком Інтер, 2015. – С. 584.

Додаткова

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30;
2. Дія права: інтегративний аспект / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, Є. Б. Кубко та ін.] ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. - К. : Юридична думка, 2010;

3. Єлманова О. М. Право та мораль: співвідношення понять в контексті аналізу основних регуляторів суспільних відносин, чинників та наслідків їхнього регуляторного впливу / О. М. Єлманова // Часопис Київського університету права . – 2011 . - №4 . - С. 89-93;
4. Кармазіна К. Ю. Особливості джерел загального права / К. Ю. Кармазіна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. праць. - Одеса : Фенікс, 2013 . - Вип. №5 . - С. 15-19;
5. Карманюк О. П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві / О. П. Карманюк // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №3 . - С. 48-52;
6. Коломоєць О. В. Функції держав у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми / О. В. Коломоєць // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. праць. - Одеса : Фенікс, 2013. - Вип. №5 . - С. 43-46;
7. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р. П. Луцький // Часопис Київського університету права . – 2011 . - №4 . - С. 38-41;
8. Мочульська М. Зародження правової доктрини як юридичного феномена / М. Мочульська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 51. - Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка. – 2010 . - С. 3-9.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://www.ac-rada.gov.ua> – офіційний сайт Рахункової палати України.
3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.
4. <http://www.kmu.gov.ua/control/> – єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.
5. <http://www.ombudsman.kiev.ua> – офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України.
6. <http://www.president.gov.ua/> – офіційне інтернет-представництво Президента України.

7. <http://www.rainbow.gov.ua> – офіційний сайт Ради національної безпеки і оборони України.

Текст лекції

Вступ

Життя і поведінка людей первісного суспільства всебічно і детально регулювались цілим комплексом норм, до якого входили правила співіснування, вимоги моралі та приписи релігії. Встановлені в родовому суспільстві норми мали імперативний характер, їх виконання забезпечувалось силою звички, традицій, повагою та авторитетом глави роду, старійшин, вождя. Будь-яке відхилення від установленого зразка поведінки піддавалось загальному осуду, розглядалось усім колективом, який і визначав санкції за порушення мононорм. Такими санкціями, зокрема, були побиття, вигнання з роду тощо.

З виникненням держави з'являються спеціальні органи і посадові особи, які починають розглядати факти порушень норм і застосовувати санкції до порушників. Згодом ці органи набувають ознак судової влади, а їх посадові особи починають здійснювати свої функції на постійній основі. Держава через ці органи санкціонує звичаї і норми первісного суспільства та в процесі судової практики започатковує нові.

З часом зазначені звичаї й прецедентні правила починають викладатись у письмовій формі і застосовуватись при розгляді подібних порушень. Тобто запис звичаїв і судової практики згодом набуває ознак законів, в яких закріплювалась воля суспільства, а пізніше — й воля правлячої верхівки, що забезпечувалась силою державного примусу. Поступово зміст записів норм розширювався: до нього почали включатись приписи, що встановлювали збори і податі з населення, які використовувались державою для утримання органів управління та суду.

Серед перших писаних законів слід назвати закони Солона (640 чи 635—бл. 559 до н. е.) в Афінах, закони XII таблиць у Римі, договори київських князів Олега (907 і 911 рр.) та Ігоря (945 р.) з греками, «Руську Правду» (норми якої датуються до XI — початку XIII ст.) тощо.

Проте в правовій науці існує кілька теорій, які обґрунтовують різні версії походження права. Зокрема, теологічна теорія, базуючись на вірувальному

компоненті свідомості людини, пояснює, що витокami права є воля Бога, а метою права — боротьба зі злом і утвердження на землі добра і справедливості. **Позитивне** (писане, встановлене волею людей) **право** розглядається як продовження волі Бога і є беззаперечним до виконання. Ця теорія виникла задовго до нашої ери, дістала обґрунтування в працях апологетів християнства в епоху середньовіччя (Ф. Аквінський) та подальший розвиток у західноєвропейських течіях неотомізму в XIX—XX століттях.

Найпоширенішою свого часу була теорія природного права, яка в інтерпретованому вигляді набула популярності в XX столітті. Прихильники цієї теорії (згадані Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, а також С. Оріховський-Роксолан, Ф. В. Тарановський та ін.) вважали, що позитивне право бере свій початок з вічних законів природи, з природи самої людини. Природні закони виникають та існують самостійно. Людина в процесі життєдіяльності пізнає їх суть і втілює їх у позитивному праві. Водночас природне право розглядається як критерій позитивного, волевстановленого права.

В XVIII—XIX століттях у Німеччині була **сформована історична школа права**, представники якої Г. Гуго (1764—1844 рр.), Ф. Савіньї (1779—1861 рр.) та Г. Пухта (1798—1846 рр.) розробили теорію, що стверджувала: право зароджується і розвивається історично, впливає із свідомості народу, нації. Схожою до неї виявилась психологічна теорія права (Л. Й. Петражицький (1867—1931 рр.)), яка пояснювала походження права особливостями психіки людей, їх переживаннями та емоціями.

Марксистська теорія права (К.Маркс, Ф.Енгельс) причинами виникнення права вважала економічні відносини суспільства, а його суттю зведену в закон волю пануючого класу.

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюється з допомогою соціальних норм. У системі таких норм право посідає

провідне місце. В юридичній літературі право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право).

Як загальносоціальне явище право характеризується певною свободою та обґрунтованістю поведінки людей, тобто відповідними можливостями суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, мають бути загальними і рівними для всіх однойменних суб'єктів. З таких позицій право поділяють на: права людини; права об'єднань, груп, верств; права нації, народу; права людства.

1. Поняття та ознаки права та функції права.

В сучасній вітчизняній юридичній науці склалися три основні підходи до розуміння права: а) нормативний; б) соціологічний; в) етичний, але найбільш поширеним є таке розуміння права:

Право — це система загальнообов'язкових, формально визначених загальних норм (правил поведінки), які встановлюються і гарантуються і охороняються державою з метою впорядкування суспільних відносин.

Виникнення права пов'язане з виникненням держави. Його поява викликана тим же, чим і поява держави, організацією влади, здатної встановити юридичні норми і забезпечувати їх втілення в життя. Виникнення права зумовлене якісним ускладненням виробництва, політичного і духовного життя суспільства, виділенням особи як самостійного учасника суспільних відносин, а також формуванням держави, яка могла виконати такі задачі: а) забезпечити функціонування суспільства на більш високій, ніж первісне суспільство, стадії; б) закріпити і забезпечити індивідуальну свободу особистості.

Природно, такі задачі не могли виконати норми-звичаї, характерні для первісного суспільства. Тому починає формуватися звичайне право, потім виникають прецедентне право, закони. Нарешті, починає складатися право, що являє собою волевиявлення держави і засіб регулювання суспільних відносин за допомогою норм.

Специфічні ознаки права:

1. Встановлюється або санкціонується державою. Вираження норм в законах, інших визнаних державою офіційних джерелах (законах, судових прецедентах, санкціонованих звичаях, актах недержавних організацій, санкціонованих державою, тощо).

2. Система норм. Право існує як система норм — загальних правил, моделей поведінки.

3. Загальнообов'язковий характер. (Обов'язкове для виконання всіма, а за порушення — покарання).

4. Формальна визначеність (норма права отримує зовнішнє словесне закріплення в статтях нормативних актів, чітко фіксує вид і міру можливої, належної або забороненої поведінки.).

5. Загальний характер (поширення на всіх учасників суспільних відносин, незалежно від їх волі і бажання).

6. Охороняється державою (загальні правила, які визнаються державою як правові, підтримуються державною владою).

Головне призначення права — регулювати, упорядковувати суспільні відносини

Загально соціальні функції права - це напрями взаємодії права та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До загально соціальних функцій права включають:

1. *гуманістичну* - право охороняє та захищає права людства, нації, людини;
2. *організаторсько-управлінську* - право забезпечує можливості окремих суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем;
3. *виховну* - право сприяє становленню людини як правослухняного члена громадянського суспільства, виховує в неї зразки правомірної поведінки;
4. *інформаційну (комунікативну)* - право інформує людей про волю законодавця;

5. *оціночно-орієнтаційну* - поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки;
6. *гносеологічну (пізнавальну)* - право само виступає як джерело знань.

Виділяють **спеціально-юридичні функції права** — регулятивну і охоронну.

Регулятивна функція направлена на регулювання, впорядкування суспільних відносин, встановлення правил поведінки людей. В регулятивній функції виявляється головне призначення права – упорядковувати суспільні відносини.

Охоронна функція направлена на захист найважливіших для життя суспільства відносин. Дана функція має своєю задачею забезпечити вимоги законів, встановити режим законності в суспільстві.

Крім названих, право виконує деякі додаткові функції. До них можна віднести виховну, ідеологічну, інформаційну і ін.

2.Правотворчість.

Правотворчість — це правова форма діяльності держави за участю громадянського суспільства (у передбачених законом випадках), пов'язана із встановленням (санкціонуванням), зміною, скасуванням юридичних норм. Правотворчість виражається у формуванні, систематизації, прийнятті та оприлюдненні нормативно-правових актів.

Правотворчість насамперед форма владної-вольової діяльності держави, формального нормативного закріплення міри свободи і справедливості, яка включає дослідження, узагальнення і систематизацію типових конкретних правовідносин, котрі виникають у громадянському суспільстві, і спрямована на створення нормативно-правового акта.

Головне призначення правотворчості — встановлення нових правових норм. Зміна і скасування застарілих правових норм сприяє затвердженню нових і, відтак, вони входять до його складу як допоміжні прояви правотворчості.

Ознаки правотворчості:

- 1) здійснюється державою безпосередньо або з її попереднього дозволу, а також громадянським суспільством (народом) і його суб'єктами;
- 2) полягає у створенні нових норм права або в зміні чи скасуванні чинних норм;
- 3) набуває завершення в письмовому акті-документі, який називається нормативно-правовим актом;
- 4) відбувається відповідно до правового регламенту, тобто процедури, яка встановлюється правовими нормами;
- 5) має конкретно-цільову і організаційну спрямованість.

Правотворчість не можна зводити до законотворчості. Законотворчість є виключною монополією представницьких вищих органів держави (в Україні — Верховної Ради) або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках.

Правотворчість прийнято класифікувати за **видами**:

1) За суб'єктами видання:

- законодавчих органів (референдум, парламент);
- виконавчих органів;
- судових органів;
- контрольно-наглядових органів;
- міжнародних органів та організацій.

2) За юридичною силою нормативно-правових актів:

- законотворчість (створення законів);
- підзаконна правотворчість (видання інших нормативно-правових актів).

3) За поширеністю дії нормативно-правового акту:

- загальнодержавну правотворчість (дія поширюється на усю державу);
- локальну правотворчість (дія поширюється на певну територію або адміністративно-територіальну одиницю);
- відомчу правотворчість (дія поширюється на співробітників певного відомства).

- безпосередню правотворчість (здійснюється безпосередньо народом під час референдумів)

4) За характером отриманої компетенції:

– компетентна правотворчість (реалізується органом, який законодавством безпосередньо уповноважений створювати норми права);

– делегована правотворчість (здійснюється органом, який отримав такі повноваження від компетентного органу (безпосередньо уповноваженого законодавством створювати норми права)).

5) Залежно від первинності видання норми права:

– первинна правотворчість (перше видання конкретної норми права);

– вторинна правотворчість (внесення змін до вже існуючих норм права).

6) За способами формування норми права:

– утворення (створення нової норми права);

– санкціонування (надання юридичних властивостей вже існуючій соціальній нормі).

До **принципів** правотворчості сучасної демократичної держави відносяться:

– *демократичність*, тобто створювані норми повинні бути спрямовані на реалізацію інтересів народу, відображати інтереси усіх соціальних груп населення, а найбільш важливі мають бути прийняті за участю народу, зокрема і шляхом референдуму;

– *законність*, тобто нормативно-правові акти мають створюватись лише спеціально уповноваженими органами (структурами), у порядку, встановленому законодавством та у межах повноважень цих органів (структур);

– *професіоналізм*, тобто представники правотворчих органів (структур) мають володіти необхідними правотворчими знаннями, а також уміннями і навичками щодо практичної реалізації цих знань;

– *системність*, тобто такий взаємозв'язок положень нормативно-правових актів, при якому ці положення мають впливати одне з одного, створюватись спочатку загальні, а лише потім – спеціальні норми, за відсутністю протиріч положень (норм) між собою;

– *науковість*, тобто при створенні нормативно-правових актів повинні використовуватись і застосовуватись прогресивні досягнення юридичної науки, а також залучатись науковці, які є фахівцями у відповідних спеціальних галузях (підгалузях) права.

Стадії правотворчості – це встановлені послідовні етапи створення нормативно-правового акту.

Стадії правотворчості утворюють таку систему правотворчого процесу:

перша стадія: з'ясування необхідності врегулювання певних суспільних відносин та об'єктивної можливості їх врегулювання правовими методами. Для цього проводяться відповідні соціологічні дослідження, аналізуються статистичні відомості, досвід врегулювання подібних відносин тощо. На цій стадії визначаються мета, предмет правового регулювання та його метод;

друга стадія: приймається рішення про розробку нормативноправового акту. На цій стадії також відповідним суб'єктам доручається розробка проекту нормативно-правового акту;

третьа стадія: безпосередня розробка проекту нормативноправового акту;

четверта стадія: погодження проекту нормативно-правового акту із зацікавленими структурами (органами);

п'ята стадія: доопрацювання проекту нормативно-правового акту за результатами його погодження із зацікавленими структурами (органами);

шоста стадія: внесення проекту нормативно-правового акту до правотворчого органу;

сьома стадія: розгляд проекту нормативно-правового акту у правотворчому органі;

восьма стадія: прийняття рішення по проекту нормативноправового акту правотворчим органом;

дев'ята стадія: оприлюднення нормативно-правового акту або його доведення до відома зацікавлених суб'єктів суспільних відносин;

десята стадія: набрання нормативно-правовим актом чинності.

Юридична техніка правотворчості – це сукупність прийомів, способів та форм створення нормативно-правових актів. Застосування юридичної техніки має забезпечити юридичну досконалість нормативноправових актів.

Сукупність основних правил юридичної техніки правотворчості визначає юридичну термінологію, юридичні конструкції та структурні правила створення нормативно-правового акту і способи викладення його змісту.

До основних **правил** юридичної термінології у правотворчості, зокрема, належать:

- *однозначність термінів*, тобто в одному і тому ж нормативно-правовому акті одні й ті ж поняття мають називатись одним і тим же терміном;
- *загальна визнаність термінів*, тобто мають використовуватись вже відомі терміни, при цьому спеціальні терміни мають бути використані за правилами тієї сфери, звідки вони запозичені;
- *стабільність термінів*, тобто значення термінів не повинні змінюватись із прийняттям кожного нового законодавчого акту;
- *доступність термінів*, тобто їх простота та відповідність змісту норми.

Юридичні конструкції – це засіб правотворчої техніки, що полягає у моделюванні і певній логічній побудові нормативного матеріалу.

Юридичні конструкції є одночасно методом пізнання і тлумачення права.

Існують такі **класифікації** юридичних конструкцій:

- *за сферою дії* (публічно-правові та приватно-правові);
- *за обов'язковістю елементів* (конструкції з обов'язковими елементами та конструкції з необов'язковими елементами);
- *за джерелами права* (закріплені у нормативно правових актах; актах судової правотворчості, нормативних договорах, правових звичаях);
- *за соціальним призначенням* у правовому регулюванні (регулятивні та охоронні конструкції);
- *за взаємодією елементів* (статичні та динамічні конструкції);
- *за достовірністю* (істинні та хибні конструкції);

– *за методом правового регулювання* (імперативні та диспозитивні конструкції).

Функціональне значення юридичної конструкції полягає в наявності у певного правового компонента особливих якостей юридично-технічних властивостей, що сукупно дозволяють здійснити конструктивне тлумачення норм права, яке сприяє всебічному з'ясуванню її змісту.

Існує два основних **способи** викладення юридичних норм у тексті нормативно-правового акту:

– абстрактний, тобто ознаки явищ надаються у загальному вигляді або відображаються абстрактними поняттями;

– казуїстичний, тобто ознаки явища виділяються із урахуванням індивідуальних ознак, їх видів та факторів або зазначаються можливі випадки.

Загальними **вимогами** до форми нормативно-правового акту є:

– логічна послідовність та компактність викладення;

– відсутність протиріч як внутрішнього характеру, так і з іншими нормативно-правовими актами;

– наявність мінімальної кількості відсилок;

– наявність формальних реквізитів;

– наявність встановленої структури;

– бажано, щоб кожна стаття складалась із мінімальної кількості пунктів, кожен з яких має містити лише одну норму;

– безумовне дотримання юридичної мови та стилю (відсутність декларативних положень, художніх прикрас, метафор, епітетів, порівнянь, аббревіатур, ненормативної лексики тощо).

3. Систематизація нормативних актів.

У сучасних державах існує чимало нормативних актів, прийнятих різними правотворчими органами. Прийняття нових нормативних актів, внесення до них змін і доповнень, скасування застарілих нормативних рішень об'єктивно обумовлюють упорядкування всього комплексу діючих нормативних актів, їх

збільшення, приведення у певну систему, видання різного роду збірників законодавства.

Систематизація нормативно-правових актів — це діяльність, пов'язана з упорядкуванням і удосконаленням законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведення їх у єдину внутрішню узгоджену систему з метою забезпечення ефективного правового регулювання.

Систематизація спрямована на:

1) досягнення внутрішньої єдності юридичних норм, тобто на усунення колізій і прогалин;

2) впорядкування правового матеріалу, розміщення його за певними розділами і рубриками, тобто класифікацію.

Здійснення систематизації законодавства має на *мети*:

1) встановлення і усунення дефектів законодавства;

2) підвищення ефективності законодавства та поліпшення інформаційного впливу права на правосвідомість його суб'єктів;

3) забезпечення зручності користування законодавчим масивом, полегшення відшукування юридичної норми, яка підлягає застосуванню чи реалізації;

4) сприяння вивченню та дослідженню законодавства.

Якщо вчасно не займатися упорядкуванням діючої нормативної бази, що в наш час збільшується дуже швидкими темпами, у майбутньому виникнуть великі труднощі у використанні діючих норм права.

В поняття систематизації законодавства включаються **чотири основні** форми правової діяльності:

— **облік** нормативних актів;

— **інкорпорація** законодавства;

— **консолідація** законодавства;

— **кодифікація** законодавства.

1) Облік нормативних актів — це збір державними органами, державними і недержавними підприємствами, фірмами й іншими установами й організаціями діючих нормативних актів, їхня обробка і розташування за певною системою,

збереження, а також видача довідок для зацікавлених органів, установ, окремих осіб на їхні запити.

Чітко налагоджений облік законодавства необхідний для кваліфікованого застосування правових норм у повсякденній практичній діяльності державних органів, підприємств, установ, у роботі приватних фірм. Облік необхідний і для правотворчої діяльності.

Найпростіший вид обліку законодавства — це фіксація реквізитів нормативних актів у спеціальних журналах (журнальний облік). Більш досконала форма обліку законодавства — *картотечний облік*.

Наступна форма обліку законодавства — це *ведення контрольних текстів* діючих нормативних актів, тобто внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов і інших нормативних актів відміток про скасування, зміну і доповнення актів або окремих їх частин.

Нині усе активніше використовується автоматизований облік законодавства на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки.

2)Інкорпорація — це найпростіша форма впорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні групи чинних нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, системно-предметним, тематичним, алфавітним тощо) без зміни їхнього змісту.

Особливість інкорпорації полягає в тому, що зміни в зміст актів, що уміщуються в збірники, не вносяться. Однак інкорпорація не зводиться лише до простого відтворення актів у їхній первісній редакції. У процесі інкорпорації з тексту актів, що уміщуються в збірник, вилучаються глави, статті (пункти), окремі абзаци, визнані такими, що втратили чинність, вилучаються також тимчасові норми, термін дії яких минув, відомості про осіб, що підписали ці акти. Тобто, при інкорпорації нормативний акт опрацьовується: із нього викидаються положення, що втратили силу; включаються внесені до них зміни і доповнення; виключаються положення, що не містять норм права; викидаються відомості про осіб, які підписали нормативний акт.

Перша спроба систематизації діючих правових актів була почата ще в XI-XII ст., у першому збірнику давньоруського права — Руській Правді. Звід законів у Росії був виданий 1832 року і складався з 15 томів.

Результатом інкорпорації є збірники, де нормативні акти розташовуються в хронологічному або алфавітному порядку, за предметною ознакою, з урахуванням юридичної чинності об'єднаних актів тощо.

Види інкорпорації:

1) За юридичною значимістю:

— *офіційна інкорпорація* — тобто впорядкування нормативно-правових актів шляхом видання правотворчими або уповноваженими їхнім рішенням компетентними органами збірників чинних нормативно-правових актів. Офіційна інкорпорація здійснюється від імені і за дорученням правотворчого органу, ним же затверджується.

До речі, збірники, що видаються, є офіційною формою опублікування і на них можна посилалися при розгляді юридичних питань, в другому вони мають лише довідково-інформаційний характер.

— *напівофіційна інкорпорація* — це видання збірок і збірників законодавства за дорученням правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими органами, причому правотворчий орган офіційно не затверджує такий збірник, і тому тексти поміщених у ньому актів не набувають офіційного характеру.

— *неофіційна інкорпорація* — це підготовка і видання збірників чинних нормативно-правових актів неправотворчими органами держави або іншими організаціями чи особами: відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, суб'єктами, що не мають спеціальних повноважень. Неофіційні збірники законодавства не є джерелом права.

2) За обсягом:

— *загальна;*

— *галузева;*

— *міжгалузева;*

– *спеціальна* (за окремими інститутами однієї галузі права).

3) За критерієм об'єднання нормативно-правових актів:

– *предметна, тобто за предметом регулювання;*

– *суб'єктна (залежно від органу, який видав акти);*

– *систематична (систематичний розділ залежно від змісту, за предметним принципом);*

– *хронологічна (за часом видання нормативно-правових актів).*

3) Консолідація — це спосіб (форма) систематизації, який полягає в об'єднанні кількох нормативно-правових актів, що діють в одній і тій самій сфері суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт, як правило, без зміни змісту. Інакше: консолідація виражається в підготовці і прийнятті укрупнених актів на основі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання.

Мета консолідації:

1) відсутня можливість кодифікації;

2) є уніфікацією нормативних актів, усуває їх численність;

3) позбавляє їх надмірної роздробленості;

4) сприяє об'єднанню загальних положень поточної правотворчості в родинні групи;

5) є проміжною ланкою між поточною правотворчістю і кодифікацією.

Результатом консолідації нормативного матеріалу є видання Зводу законів. Історії законодавства відомий Звід законів Юстиніана. Є й вітчизняна практика їх створення: Збори місцевих законів західних губерній — в Україні XIX ст., Звід законів Російської Імперії в 16-ти томах, Звід законів СРСР. Звід законів видано у Російській Федерації, запланована його підготовка в Україні. Консолідовані акти в Україні доцільно підготувати з питань податкової, пенсійної, приватизаційної політики держави (до структури консолідованого акта, як правило, входять окремі однопрофільні статті, глави, параграфи, розташовані у певній послідовності).

З часом у кожній розвиненій правовій системі утвориться чимало (іноді десятки і сотні) нормативних актів, що мають один і той самий предмет регулювання. Розпорядження таких актів найчастіше повторюються, а іноді

містять неузгодженості і протиріччя. У зв'язку з цим виникає потреба ліквідації множинності нормативних актів, їхнього укрупнення. Один із шляхів подолання такої множинності є консолідація законодавства, тобто підготовка і прийняття укрупнених актів на базі об'єднання норм розрізнених актів, виданих з одного питання. У процесі консолідації множинні нормативні акти у тому самому питанні поєднуються в один укрупнений акт.

Такий акт затверджується правотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а колишні розрізнені акти визнаються такими, що втратили юридичну силу. Новий укрупнений акт не змінює зміст правового регулювання, не вносить змін у чинне законодавство. У процесі підготовки консолідованого акта здійснюється певне редакційне виправлення, зовнішня обробка розпоряджень з тим розрахунком, щоб усі вони викладалися єдиним стилем, щоб використовувалась уніфікована термінологія.

4)Кодифікація — це форма докорінної переробки діючих нормативних актів, спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості і компактності, а також звільнення системи законодавства від застарілих норм. Кодифікація спрямована на те, щоб змістовно усунути протиріччя між правовими нормами. Також являється систематизацією законодавства, при якій відбувається підготовка і прийняття нових актів (типу кодексів), у яких містяться як норми колишніх актів, що виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження. Тому кодифікація - спосіб правотворчості, найбільш складний і трудомісткий вид систематизації. В результаті кодифікації видається єдиний, логічно і юридично цільний, нормативно-правовий акт. Тому кодифікація завжди має *офіційний характер* і може проводитися тільки правотворчим органом.

Види кодифікації:

1) За обсягом:

— *загальна*, в результаті якої утворюється кодифікований нормативний акт з основних галузей права (Звід законів);

– *галузева*, яка охоплює нормативно-правові акти певної галузі законодавства (основи законодавства, кодекси);

– *міжгалузева* та *підгалузева* (інституційна), що, відповідно, розповсюджується на кілька галузей (Повітряний кодекс) чи інститутів (Митний кодекс).

2) За формою виразу:

– *конституція* (кодифіковані і не кодифіковані);

– *кодекс* — єдиний, зведений, юридичне і логічно цілісний, внутрішньо узгоджений нормативний акт. Він має складну структуру і великий обсяг, поділяється на частини: загальну і особливу, розділи та глави (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс та ін.);

– *положення* — кодифікаційний акт, що визначає правовий статус, завдання і компетенцію державних органів і установ (Положення про службу в органах внутрішніх справ);

– *статут* — кодифікаційний акт, що регулює діяльність певних відомств, міністерств, організацій, ту чи іншу сферу управління (Статут автомобільного транспорту, Статут залізниць, Статут підприємства);

– *правила* — кодифікаційний акт, що визначає не правовий статус, а правовий порядок якогось виду діяльності (Правила дорожнього руху).

З метою встановлення єдиного порядку обліку, зберігання та підтримання в контрольному стані актів законодавства України в органах та установах юстиції, удосконалення роботи щодо здійснення систематизації законодавства, виконання завдань з організації та ведення еталонної бази даних правової інформації, необхідної для формування правової політики, реалізації програм законопроектних робіт, забезпечення правової реформи, затверджено *Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України від 15.04.2004 № 31/5*.

Положення про порядок здійснення обліку та систематизації законодавства в органах та установах юстиції України (далі - Положення) визначає порядок

ведення інформаційного фонду Міністерства юстиції України, обліку, зберігання та підтримання в контрольному стані актів законодавства. Акти законодавства України, спеціальна юридична література, електронні інформаційні правові системи, що зберігаються та використовуються в органах та установах юстиції, становлять інформаційний фонд.

*Примітка**

Указом Президента України від 22 січня 1996 р. «Про видання актів законодавства України» визнано за необхідне видавати, починаючи з 1996 р., збірники актів законодавства України. Встановлено, що до збірників актів законодавства України вносяться закони, постанови Верховної Ради, укази і розпорядження Президента, постанови Кабінету Міністрів України, що мають нормативний характер; нормативні акти міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, що підлягають державній реєстрації. Офіційне видання збірників актів законодавства покладено на Міністерство юстиції України.

4. Місце й роль права в системі соціальних норм.

У процесі регулювання суспільних відносин уся сукупність соціальних норм взаємодіє. Розгляньмо деякі аспекти цього явища.

У вимогах різних соціальних норм містяться однопорядкові, аналогічні положення. Тоді такі норми доповнюють одна одну і в такий спосіб сприяють повнішому і швидшому досягненню бажаних результатів.

Різні соціальні норми криють у собі вимоги, що виключають одна одну, а це веде до конкуренції різних моделей поведінки. Така ситуація утруднює реалізацію вимог, що впливають із змісту норм, які суперечать одна одній.

Під час формування основ правової держави в регулюванні суспільних відносин зростає значення моральних вимог, у яких знаходять відображення загальнолюдські цінності. Саме тому посилення моральної обґрунтованості

правових розпоряджень — необхідна умова подальшої активізації їх ролі та ефективності в регулюванні суспільних відносин, зміцнення дисципліни,

Правова вимога зміцнення законності та правопорядку водночас є й важливою вимогою моралі, яка характеризує моральну структуру особи, її чесність, совість, обов'язок. Тому законність може виступати і як один із моральних критеріїв поцінування поведінки особи та інших суб'єктів — адже в умовах беззаконня годі й казати про мораль.

Найбільшій ефективності право досягає в разі збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах. Під час формування правової держави співіснування цих двох видів соціальних норм загалом збігається або наближається до цієї умови.

Говорячи про зближення вимог права і моралі, не слід забувати, що між ними можуть існувати протиріччя і негативні явища.

Коли протиріччя своєчасно не виявляються і, отже, не усуваються, вони можуть призвести до порушень закону (за суспільного пріоритету вимог моралі над нормами права) або до моральних втрат (у протилежній ситуації). Однією з причин таких протиріч є відносна стабільність моралі. Право більш динамічне, воно швидше реагує на потреби конкретних життєвих ситуацій у процесі суспільного розвитку.

Соціальні норми — це загальні правила поведінки людей у суспільстві, що зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Залежно від способу їх утворення і забезпечення соціальні норми класифікують на юридичні, моральні, корпоративні (громадських організацій" політичних партій, інших об'єднань громадян), звичаї чи традиції.

Залежно від сфери соціальних відносин, що регулюються нормами, їх поділяють на економічні, політичні, сімейні, релігійні, етики та естетики, організаційні, соціально-технічні.

Юридичні (правові) норми — це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею та містяться в нормативно-правових актах.

Технічні норми регулюють діяльність людини, пов'язану з використанням природних ресурсів (норми витрати палива, електроенергії, води та ін.) і знарядь праці. Соціальні норми регулюють відносини людей один з одним. Технічні правила, що вказують на найбільш економічні та екологічно нешкідливі методи, прийоми і засоби впливу людей на матеріальний світ, їх роботу з технічними і природними об'єктами. Технічні норми ґрунтуються на пізнанні законів природи, особливостей технічних об'єктів (знарядь виробництва та ін.) і являють собою специфічну мову спілкування людини з матеріальними об'єктами.

Як тільки технічні норми стикаються з поведінкою людей і люди починають узгоджувати свої вчинки з технічними вимогами, тобто як тільки технічні правила перетворюються на загальні правила поведінки (норми), вони набувають соціального значення. Спільне у технічних і соціальних норм — їх зв'язок із діяльністю людини.

Моральні норми — це правила поведінки, що базуються на моральних поглядах суспільства на добро і зло, справедливе й несправедливе, гуманне й негуманне, а забезпечуються, насамперед, внутрішньою переконаністю та силою громадської думки.

Корпоративні норми — це правила поведінки, що встановлюються й забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями та іншими об'єднаннями людей.

Звичай чи традиції — це правила поведінки, що історично склались і увійшли (перетворились) у звичку людей.

5.Правова система та система права.

Правова (юридична) система — це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або у групі однотипних держав.

До складу такої системи наступні **елементи**:

— різноманітні правові акти (юридичні норми з їх зовнішніми джерелами, об'єктивовані акти тлумачення і застосування цих норм), діяльність відповідних суб'єктів зі створення цих актів;

— різноманітні види і прояви правосвідомості;

— стан законності та його деформації (акти правомірної, а також неправомірної поведінки).

Система права — це внутрішня структура права, що охоплює всі діючі юридичні норми держави.

Система права включає декілька основних компонентів:

— галузі права;

— підгалузі;

— правові інститути;

— норми права.

1)Галузь права – це сукупність норм права, регулюючих якісно однорідну групу суспільних відносин. Вона відрізняється своєрідністю предмету і методу правового регулювання (конституційне, трудове право, цивільне, сімейне, кримінальне і ін.).

2)Декількох близьких по характеру регулювання правових інститутів утворюють **підгалузь права** (у складі цивільного права існує авторське, патентне і ін.)

3)Правовий інститут – це складова частина галузі права, сукупність правових норм, регулюючих певний вид однорідних суспільних відносин (трудовий договір, оплата праці, робочий час, час відпочинку в трудовому праві і др.).

4)Первинним елементом системи права є **норма права** – конкретне правило поведінки.

Під нормою права розуміється загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене державою як критерій правомірної або забороненої поведінки, і забезпечене державними засобами.

Прийнято виділяти *три елементи* складових норму права:

- *гіпотезу*;
- *диспозицію*;
- *санкцію*.

1) Гіпотеза — це складова частина норми права, яка містить умови та обставини за настанням чи ненастанням яких суб'єкти мають здійснювати свої права й обов'язки, передбачені у диспозиції цієї норми.

Тобто гіпотеза — це перша частина правової норми, яка вказує на умови, за яких суб'єкт, мусить діяти так, як того вимагає диспозиція. Отже, призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми. Гіпотеза починається словом "якщо". Коли ж це слово не вжито, то воно припускається.

Іноді гіпотеза щільно пов'язана з іншим елементом правової норми — диспозицією. Причому настільки, що фактично ці елементи (гіпотеза та диспозиція) в тексті зливаються, як, наприклад, у нормах кримінального кодексу, які визначають відповідальність за конкретні злочини, що дає підстави вважати, що такі норми складаються лише з диспозиції і санкції.

Проте, враховуючи логічну структуру норми, слід визнати, що і тут присутні всі три елементи, в тому числі й гіпотеза.

Залежно від свого складу, гіпотези поділяються на:

- *прості* — це коли у гіпотезі міститься лише одна умова, за настанням чи ненастанням якої норма права починає діяти;
- *складні* — це коли гіпотеза передбачає існування декількох умов, наявність яких у своєї сукупності є обов'язковою умовою для початку дії норми права;
- *альтернативні* — це коли гіпотеза передбачає існування декількох умов, за настанням кожної з яких починає діяти норма права.

За ступенем визначеності, гіпотези поділяють на:

- *абсолютно визначені* — це коли гіпотеза чітко і вичерпно вказує на обставини, з наявністю чи відсутністю яких пов'язується дія норми права;
- *відносно визначені* — це коли гіпотеза не містить достатньо повних умов про обставини дії норми, обмежуючи умови застосування норми права певним колом формальних вимог.

2)Диспозиція — це складова частина норми права, яка визначає саме правило поведінки суб'єкта у разі настання обставин, передбачених у гіпотезі цієї норми.

В диспозиції сформульовані права і обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають при наявності умов, передбачених гіпотезою норми. Вона є центральною частиною норми права, тому що гіпотеза і санкція є похідними від неї. Разом з тим диспозиція норми права не може існувати без гіпотези і санкції, оскільки без них вона втрачає свої регулятивні властивості.

Залежно від ступеня визначеності прав і обов'язків суб'єктів, диспозиції поділяються на:

- *абсолютно визначені* — це коли диспозиція чітко визначає однозначне правило поведінки, тобто суб'єкти суспільних відносин можуть поводитись лише так, як вказано у нормі права, і їм не надається можливості для вибору іншої поведінки;
- *відносно визначені* — це коли диспозиція чітко не визначає правило поведінки, в межах якої можуть діяти суб'єкти суспільних відносин;
- *альтернативні* — це коли диспозиція визначає декілька варіантів поведінки суб'єктів суспільних відносин, але передбачає настання лише одного з них.

3)Санкція — це складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Санкція є логічно завершальним елементом норми права, яка обумовлена існуванням диспозиції. Вона є виразом осуду і примусу, яка застосовується державою до суб'єкта суспільних відносин при порушенні ним вимог норми

права. Тобто основне призначення санкції — це забезпечення реалізації диспозиції правової норми.

Залежно від ступеня визначеності, санкції поділяються на:

-*абсолютно визначені* — це коли санкція чітко і вичерпно вказує на вид та міру юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права;

-*відносно визначені* — це коли санкція передбачає мінімальну і максимальну (або лише максимальну) межу юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права;

-*альтернативні* — це коли у санкції названі або перелічені декілька видів юридичної відповідальності, яка повинна бути застосована до правопорушника за порушення норми права, з яких правозастосовний орган обирає лише один — найдоцільніший до випадку, що розглядається.

За характером наслідків санкції поділяються на:

-*штрафні (каральні)* — це санкції, які застосовуються уповноваженими суб'єктами до осіб, винних у вчиненні правопорушення;

-*правовідновлювальні* — це санкції, які спрямовані не на покарання правопорушника, а на відновлення попереднього стану порушених прав і законних інтересів, виконання правопорушником покладених на нього невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків;

-*попереджувальні* — це санкції, які забезпечують запобігання правопорушенню (затримання підозрюваного, арешт майна тощо), проведенню профілактичної роботи правоохоронними органами та іншими уповноваженими суб'єктами, з метою недопущення протиправної поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Отже, гіпотеза — це припущення, диспозиція — розпорядження, а санкція — стягнення. Усі ці елементи логічно впливають один з одного, утворюючи цільну упорядковану систему, яку можна викласти у вигляді словосполучення "якщо — то — інакше". Тобто, якщо (гіпотеза) існують певні обставини, то (диспозиція) варто прийняти запропоновану лінію поведінки, інакше (санкція) настануть зазначені несприятливі наслідки. Наприклад, ст. 335 КК України

говорить: "Ухилення від призову на строкову військову службу — карається обмеженням волі на термін до трьох років". Повну логічну структуру цієї норми можна виразити так: "Якщо призовника призивають на строкову військову службу, то обов'язок призовника з'явитися для проходження строкової військової служби, інакше за невиконання цього обов'язку до нього буде застосоване покарання у вигляді обмеження волі на термін до трьох років".

Цей приклад показує, що норма права не завжди збігається зі статтею закону. Поняття "норма права" і "стаття закону" не тотожні, бо правова норма — це теоретична конструкція норми, а стаття закону — це форма і спосіб фактичного викладу правової норми. Більшість статей нормативноправових актів мають лише двочленну структуру правової норми — гіпотезу і диспозицію або диспозицію і санкцію. Тому норма права може бути викладена у різних статтях закону або навіть у різних нормативноправових актах. Це обумовлено тим, що норми права мають неоднакові способи свого виразу, але при цьому вони зберігають свою логічну структуру.

Залежно від наявності чи відсутності у статті нормативноправового акту всіх структурних елементів правової норми розрізняють прямий, відсильний і бланкетний способи їх викладення.

При прямому способі викладення усі три елементи структури норми права викладені в одній статті закону і в такому разі логічна структура правової норми збігається зі структурою статті нормативноправового акту.

Прикладом такого викладення є ст. 432 КК України, яка передбачає кримінальну відповідальність за мародерство: "Викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство), — карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років". Гіпотезою тут є поле бою і речі, що знаходяться при вбитих чи поранених, диспозицією — заборона викрадення цих речей, а санкцією — позбавлення волі.

При відсильному способі викладення не всі структурні елементи норми права викладені у статті нормативноправового акта і для її заповнення робиться

відіслання до іншої статті цього ж акта, в якій розміщена відсутня частина цієї норми.

Відсильною є, наприклад, норма передбачена ч. 1 ст. 12 КК України, яка говорить: "Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що причинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину, — карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років". Отже, ця стаття відсилає до ст.121 КК України, яка передбачає покарання за спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень.

При бланкетному способі викладення окремі структурні елементи норми права (як правило, гіпотеза і санкція) викладені в статті одного нормативноправового акта, а інші (як правило, диспозиція) — у статтях іншого нормативноправового акту.

Наприклад, ст. 271 КК України — "Порушення вимог законодавства про охорону праці" самих цих вимог не називає, а відсилає до тих нормативноправових актів, якими вони передбачені.

У юридичній науці існують й інші підходи щодо способів викладення норми права у статтях нормативноправового акта (наприклад, залежно від рівня узагальнення фактичних обставин та їхньої деталізації виділяють казуальний та абстрактний спосіб)

6.Загальна характеристика основних галузей права України.

Основні критерії розмежування права на галузі: метод правового регулювання (сукупність прийомів і способів регулювання людської діяльності) і предмет правового регулювання.

Галузі права прийнято класифікувати на *три основні групи*:

1) *профілюючі галузі* (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право);

2) *спеціальні галузі* (трудове, фінансове, банківське, податкове, сімейне, житлове, виправно-трудове право);

3) *комплексні галузі* (земельне, екологічне право).

Конституційне (державне) право закріплює основи державного і суспільного устрою, засади правового статусу громадян, порядок формування і компетенцію державних органів.

Цивільне право регулює майнові і пов'язані з ними особисті не-майнові відносини.

Адміністративне право регулює відносини, які складаються в сфері виконавчо-розпорядчої діяльності.

Кримінальне право визначає види суспільне небезпечних діянь (злочинів) і покарання, які застосовуються до осіб, що їх скоїли.

Цивільно-процесуальне право регулює: відносини, що виникають у ході розгляду цивільних справ судами; винесення і оскарження рішень.

Кримінально-процесуальне право регулює відносини, які виникають внаслідок: порушення попереднього розслідування (досудового слідства); судового розгляду карних справ; винесення і оскарження вироку суду.

Трудове право регулює відносини між працівником і власником або уповноваженим ним органом у трудових відносинах.

Фінансове право регулює відносини, які виникають під час надходження і розподілу грошових коштів державного бюджету.

Сімейне право регулює шлюбно-сімейні відносини і питання опіки і піклування.

Житлове право в Україні регулює специфічний вид суспільних відносин, які виникають у сфері задоволення людиною та громадянином природної потреби в житлі.

Земельне право регулює відносини між державою і суб'єктами різних форм власності на землю.